



## **ZORUNLU GÖÇLE YÜZLEŞİRKEN; KENTSEL BAĞLAMDA ORTAYA ÇIKAN KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL AYRIŞMA: DİYARBAKIR KENT ÖRNEĞİ**

WHILE FACING THE FORCED EMIGRATION; CULTURAL AND SOCIAL  
SEPARATION EMERGING WITHIN URBAN CONTEXT: DİYARBAKIR CITY CASE

**Yrd.Doç.Dr. Kamuran Sami**

[ksami@dicle.edu.tr](mailto:ksami@dicle.edu.tr)

Dicle Üniversitesi, Müh. Mimarlık Fak. Mimarlık Bölümü, 21280-Diyarbakır

### **ÖZ**

GAP Bölgesi'nin zorunlu göçten kaynaklı ortaya çıkan karmaşık sorunların temelinde; bölge içi toplumsal tabakalar arasındaki uyumsuzluklar ile bölgede son 20 yıl içerisinde meydana gelen iç göçün yarattığı çok boyutlu tüzel ve sosyo-kültürel nedenler vardır. Bölge kent(ler)inin en önemli sorunlarını tanımlayan kümenin sarmalında; zorunlu göç, konut, eğitim, sağlık, işsizlik, istihdam ve kadın(lar)ın itilmişliği ile öngörüsü net olmayan hükümet(ler)in politikaları başat olarak ortaya çıkmaktadır.

1980'li yıllardan itibaren yüz binlerin yerinden edilmesine neden olan zorunlu göç ve terör sarmalı; GAP Bölge kent(ler)inin ontolojisini yaratan kentsel ve toplumsal yaşam kodlarını derin bir şekilde etkilemiştir. Terör olgusuyla birlikte bölgede yaşanagelen iç göç; Diyarbakır kentini bir barınma talebinin ötesinde etkileyerek ülkenin sorunsal haline getirmiştir. Kent yerleşim alanları ile kenti sarmalayan çöküntü bölgelerinde ekonomik koşulların yetersizliğinde dolayı, ilkel koşullarda barınmak zorunda kalan insan kümeleri; kentin birikmiş sorunlarını çözümsüz bir eğilimin içine sokmuştur. Diyarbakır ve benzeri GAP kentlerinde; göçle birlikte ortaya çıkan barınma sorun olma güncelliğini hala koruyor olması, karar verme erkini elinde tutanların yeni çözümler üretmelerine acil ihtiyaç vardır.

Bu makaledeki asal yaklaşım, zorunlu göç ve terör sonrası süreçlerde, Diyarbakır kentinin toplumsal öngörüsünü belirleyecek olan kültürel/toplumsal ayrışma odağında yeni siyasalar bağlamında; “göç, konut, yerleşim, kent ve sosyal tabakalar” arasındaki ilişkilerin hangi boyutlarda olduğunu; gözlem ve literatüre dayalı yöntemle ortaya koyabilmektir.

**Anahtar Kelimeler:** *Zorunlu Göç; Kültürel ve Toplumsal Ayrışma; Yerleşim ve Terör Sorunları.*

### **ABSTRACT**

In the background of the complicated and complex problems resulting from the forced emigration in the GAP are disharmony among the social strata within the region, and multi dimensional legal and socio-cultural reasons caused by the inner emigration in the last 20 years. The most significant problems of the GAP Region cities can be described as forced emigration, housing, education, health care, unemployment, employment and pushing women aside, and policies of the government(s) with no prevision.

The dual problems of forced emigration and terror which have caused hundreds of thousands of people to be displaced since 1980s have also affected deeply the urban and social life codes that created the ontology of cities of the GAP Region. The inner emigration triggered by the terrorism in the region has already gone the beyond being the problem of only Diyarbakır, influencing the city as more than a housing demand, and became the problem of the whole country. The fact that there are people who have to live in primitive conditions due to economic circumstances and restrictions in the settlement areas and places shambling made it even more difficult to solve the present and accumulated problems of the city. If housing, simultaneously existing with the emigration, is still a problem on agenda in the GAP cities like Diyarbakır, then it is urgent that the authorities in power and decision-makers should create new solutions.

The main approach in this paper is to be able to show the dimensions of the relationship among “emigration, housing, settlement, city and social strata” by methods such as observation and literature within the context of new policies in the post-forced emigration and terror period focusing on the cultural/social separation which would determine the social prevision of the city of Diyarbakır.

**Key words:** *Forced Emigration; Cultural and Social Separation; Settlement and Terror Problems.*

## GİRİŞ

Türkiye bölgesel görünüm bağlamında; ekonomik, sosyal ve toplumsal yapı koşullarının yarattığı bölgeler arası çelişmelere sahip bir ülkedir. Bu görünüm aralığında; “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi” üzerine yapılan çalışmaların bütününde, çok boyutlu ekonomik göstergelerin ortaya çıkardığı bulgular çokta olumlu sonuçlar ortaya koymamaktadır.

Bölge halkının %60'nın yoksulluk sınırının altında yaşaması(Kurmuş, 2006: 14); yoksulluk ve çaresizliğin “kuşaklar arasında miras” bırakılabilir bir yapıya dönüştürmektedir(Keyder; Üstündağ, 2006: 91). Son 20 yılın toplumsal görünüm dokusunu belirleyen terör ve silahlı çatışma ortamı; ekonomik ve toplumsal yapıyı altüst etmekle kalmamış, aynı zamanda insanlar arasında var olan geleneksel sosyal bağları yok ederek, herkesin farklı kentlere savrulmalarını meşru bir hale getirmiştir. Toplumsal iradenin dışında ortaya çıkmış olan zorunlu göç ve terör kaynaklı şiddet ortamı; geçmişten günümüze değin sosyal bir doku içerisinde hayat bulan geleneksel kent yaşamını sorunların gölgesinde bırakmıştır.

Bölgenin feodal görünümü ile toplumsal dramını betimleyen zorunlu göç; “topraksızlık, evsizlik, işsizlik, eğitimsizlik, ölüm oranlarında artış ve toplumsal ayrışma” şeklinde kendini göstermektedir. Yoksulluk ve ekonomik çelişkilerden dolayı ortaya çıkan toplumsal ayrışma; özellikle göç edenlerin geleneksel aidiyetleri söz konusu olması durumunda, daha da belirgin olarak ortaya çıkmaktadır(TMMOB, 2003). Bölgede feodal yapıyı ve kırsal deseni tanımlayıcı bileşenler arasında toprağın varlığı hala belirleyici bir rol oynamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprak var olan “erk”in adına işletilirken; Diyarbakır gibi illerde toprak düzeni farklı bir uygulamaya tabi tutulmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, tarıma ve fiziki güce dayalı feodal ilişkiler sistemi içinde güç bulan aşiretlerin topraklarına dokunulmayarak, feodalitenin günümüze değin güçlerini sürdürmelerine olanak verilmiştir(Yılmazçelik, 1995: 277–278; Sami, 1999: 27). Bu sorun sarmalı içinde feodalitenin gücünü arttırarak sürdürüyor olması; yıllardan beri tartışmakta olduğumuz bölgesel göçün bir boyutunu içermektedir.

Bölgenin coğrafik koşullar itibariyle verimli bir toprak alanına sahip olmayışı; bölgede hüküm süren ilkel feodalitenin daha da güçlü bir konuma gelmesini sağlamıştır. Toprağa dayalı bir güçle palazlanan ağalık ve beylik sistemi; Osmanlıya ve günümüzün modern genç Türkiye Cumhuriyeti'ne sorun olmaktan uzak durarak, erkini sürdürebilme fırsatını hep elinde

tutmuştur. Bireyin emeğini sömürmeye dayalı bu sistem; erkini tümüyle toprağa ve ondan alınan ekonomik faydaya bağlamıştır.

Ulusal ve yerel erki(*mevcut yerel yönetimler*) elinde tutan “karar vericiler”in yarattığı çelişkilerin odağında; bölgesel iç göçe maruz kalan insanların sosyo-kültürel eğilimleri ile yerel belleklerini dikkate almadan, kentsel uyum taleplerini ve diğer sorunlarını hamasi/popülist bir çözüm arayışı içinde bulmaları var. Hala tanımsız kalmaya devam eden sorunlar ile iç göçe maruz kalan Diyarbakır gibi kent(ler); “kentsel bellekleri” yok oluşa sürüklendikleri gibi, “ahlaki” ve “toplumsal ayrışma” sorunlarıyla yüz yüze kalmaktadır.

Yeni kentsel yaşam alanlarında “dışlanma” ve “yoksulluk” tanımlarının sosyo-mekânsal nitelikleri, değişen toplumsal süreç içerisinde farklı dönüşümlere uğramak zorunda kalmıştır. Bu dönüşümler; kaçınılmaz olarak yoksul kesimleri kentlerin belli öbeklerinde toplayarak, insanları kaderleriyle baş başa bırakmıştır(Sönmez, 2002: 248). Ülkemizde, her gün hamasi söylemlerle gerçeklerin tezahürünü farklı bir şekilde anlatmaya çalışan politikacıların aksine; UNDP’nin her yıl yayınlamakta olduğu insani gelişme raporlarının verilerine göre; Türkiye insani gelişmişlik düzeyi açısından çokta iyi bir durumda olmadığını belirtmektedir. Birleşmiş Milletlerin(BM) savunduğu ilkeler bağlamında; ülke toplam gelirinin(GSMH) vatandaşlara verimli bir şekilde dönmesini önemsemektedir. Ancak ülkemizde GSMH’nın bölgeler bazındaki dağılımı; adil ve düzenli bir sonucu ortaya koymanın çok uzağındadır.

Güncel verilerin ışığında; Türkiye ekonomisi büyüme eğilimi içinde olmakla birlikte, yoksulluktan insani kalkınma eksikliğine kadar birçok ciddi sosyal adalet sorunlarıyla yüzleşmenin eşiğindedir(Keyman, 2007: 4). Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde sayıları yüz binlerce ifade edilen çocuğun temel eğitimden mahrum kaldığı ya da yerinden yurdundan edilen insanların nasıl yaşadıkları konusunda inandırıcı tespitlere sahip değilsek; milli gelirimizin artıyor olması var olan sorunları çözmede yetersiz kalmaktadır.

## 1. GÖÇ/ZORUNLU GÖÇ

Göç; Türkiye’nin hızlı bir dönüşüm sürecine girdiği 1950’li yıllardan beri en önemli toplumsal ve kentsel yapılanma süreçlerini belirleyen olguların başında gelmektedir. Ancak Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’nde vuku bulan “iç göç”ün nitelikleri; ülkemizde 1950’lili yıllardan bu yana gelen göçlerden büyük farklılıklar arz etmektedir. Bu iç göç; sonuçları itibariyle ülkemizin toplumsal ve tarihsel gerçeklerinden yalıtılmış bir perspektifle bakılması

gereken bir olgu değildir (TESEV, 2005: 3). Sözü edilen bölge(ler)de, 1980’li yıllarda başlayan şiddet sarmalı; 1990’li yılların ilk yarısında yoğunlaşarak, kırsal bölgelerden ilçelere ve kentlere yönelen bir göç dalgasıyla ülkemizi farklı bir gerçekle yüzleştirmiştir. Sayıları yüz binleri bulan ve kimine göre de milyonlara varan bir insan topluluğu; şiddet ve terör kısıncısı arasında sıkışarak köylerini ve yerleşim bölgelerini terk etmişler veya terk etmeye zorlanmışlardır. Göçle birlikte var olma mücadelesi veren bu insan topluluğu, aynı zamanda maruz kaldığı bilinmezlik mecrasında tutunabileceği bir dünyayı tasavvur etmekte çaresiz bırakılmıştır. Edward Said; göç ve yerinden edilme gerçeğini, “*kesintili bir var olma durumu*” (Said, 1990: 357–363) olarak ifade etmektedir.

Sorunlu yıllar itibarıyla, bölgede yoğun olarak yaşanan yerinden edilme/zorunlu göç; toplumsal çözülüşle birlikte, barınma, yerleşim, konut, sağlık, eğitim ve insan hakkı ihlallerini beraberinde getirmiştir. İnsanlar fiziki anlamda yer değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda manevi dünyaları üzerinde derin izler bırakan kültürel ve psikolojik değişimlere maruz bırakılmışlardır (TMMOB, 2003). Göçün beraberinde getirdiği yeni yaşam şekli; kişileri geleneksel değerlerinden soyutlayarak, yabancıları oldukları değerlerle yaşamak zorunda bırakmıştır. Dünyamızın hakikati “küresel fasit daire” içinde debelenirken; yakın bir gelecekte sosyal devlet politikaları yaklaşımında, toplumsal görevlerini yerine getirmekte zorlanan ülkeler çok daha karmaşık bir göç dalgası veya yerinden edilme biçimleriyle karşılaşacağı kaçınılmaz olacaktır (Guterres, 2007: 11).

Göçün dramatik bir boyutunu ortaya koyan bu olgularla birlikte, bölge genelinde yaşam koşullarının zorlaşması, güven duygusunun körleşmesi ve insanların kendilerine bir gelecek görememeleri nedeniyle; çoğu aile yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmıştır. Terör ve şiddetin doruk noktasına ulaştığı 1994 yılında, özellikle Diyarbakır kent merkezi üzerinde yoğunlaşan kırsal insan göçü; kenti yeni toplumsal gerçeklerle yüzleşmesini beraberinde getirmiştir.

Ülkemizin en sorunlu bölgelerinden biri olan Güney Doğu Anadolu Bölgesi; son yıllarda yaşanagelen olayların dışında, var olan sorunsalın ana temasıyla ilgili pek fazla bir şey konuşulmamaktadır. Bölgenin sosyal yaşam deseni; terör, şiddet, ölüm ve güvenlik tedbirleri bağlamıyla gündelik hayatı belirleyici bir etkiyle yerini almaktadır.

Son 20 yıl içerisinde toplumsal dokudan ekonomik yapıya kadar “her şeyi militarize eden siyasi ve askeri tedbirler”in sonuçları; bölge insanını derinden etkileyerek, terör ve şiddete kaynak oluşturmaya devam eder hale gelmiştir (Bayramoğlu, 2006). Bölgenin önemli kentleri (Diyarbakır, Şanlıurfa, Gaziantep ve Mardin) ile İstanbul, İzmir, Mersin, Adana ve

Antalya gibi kentlere sığınmak zorunda kalan göç mağdurlarının hikâyeleri; televizyon programlarına fon teşkil edecek bir hale getirilmiştir. Bu insan grupları arasında travma sonrası stres bozukluğu, depresyon, yas, yoğun gelecek kaygısı ve umutsuzluk belirtileri azami bir şekilde kendini hissettirmektedir(TESEV, 2005: 13). Hükümet(ler)in ve merkezi hükümet temsilcilerinin köye dönüş projesi kapsamında; köylerine dönen kişiler üzerinde odaklanması, var olan sorunsal sarmalın bir kesitini tanımlamaktadır. Asıl sorun; zorunlu göçe maruz kalan kitlenin büyük bir çoğunluğunun kentlerde daimi bir şekilde yaşama arzularının görmemezlikten gelinmesidir. Fiziki anlamda kentlerin sınırlarında olan, fakat kentsel yaşamla hiçbir bağı olmayan yerleşim alanlarında tutunmaya çalışan binlerce insan kümesi; yerleşim, konut, barınma, sağlık, eğitim ve istihdam sorunlarıyla hala boğuşmaktadır. Bu insan gruplarını sarmalayan dışlanmışlık; onları geleceği belirsiz bir sosyal yaşamın içinde tutunmaya mahkûm etmiştir. Diyarbakır ve benzeri kentlerin toplumsal deseni; bu kimlikteki insanların dramatik hikâyeleriyle tanımlanılmaktadır.

Şiddet sarmalının mağdurları olan ve özellikle de Diyarbakır'a göç etmek zorunda olanlar; Suriçi ve kenti sarmalayan diğer gecekondulu mahalleleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Kentin etrafında çeperler oluşturan yerleşim alanları; insani yaşamın en ilkel koşullarını kendi içinde barındırmaktadır. Salt barınma işlevinin ötesinde hiçbir mekânsal niteliği olmayan evlerde; birden fazla ailenin yaşadığı ve hala yaşamakta olduğu gerçeği güncelliğini korumaktadır.

Göçün Diyarbakır'a dayattığı "kültürel çözülüş ve bellek yıkım" anlayışı; toplumsal ayrışma, yoksulluk ve ötekileşme olgularıyla birleşince, kentin fiziki ve toplumsal suretini farklı bir mecranın içine sokulmuştur. Bölgenin tümünü sarmalayan ve iç göçle sonuçlanan olgu; toplumsal katmanlar arasında bir ayrışma ve çaresizliğin yarattığı bir yabancılaşma gerçeğiyle yüz yüze kalmıştır. Diyarbakır ve benzeri kentler üzerinde zorunlu göçün meydana getirdiği çok bileşenli sorunların yarattığı tahribatlar hala yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Günümüzde bölgenin toplumsal yapısına egemen olan feodal erk; iç göç, şiddet ve terör üçlemesiyle birlikte kentlerin öbeklerinde tecrit edilmiş ve gelecekte olası bir şiddeti besleyecek yeni bir cemaat anlayışının yerleşim alanlarına hâkimiyetini meydana getirebilecek bir birikimi içinde barındırmaktadır.

## 2. DİYARBAKIR VE KENTİN YENİ SAKINLERİ

Kentleşme kavramı; salt bir nüfus hareketi veya bir arsa ya da konut üretme biçimi olarak ele alınması; bu olgunun varlık nedenini açıklamakta zayıf kalmaktadır. Birbirinden farklı girdileri kendi bünyesinde barındıran kentleşme; aynı zamanda toplumsal ve kültürel yaşam biçiminin dönüşümüyle ilgili ve kendi hiyerarşisi içinde katmanları olan travmatik bir toplumsal dönüşümün belleklere yansımaları da ortaya koyar(Erder, 1998: 233). Kent(ler)in sosyal ve fiziki dokusuna sürekli bir ivme kazandıran dönüşüm; tarihsel bir boyutu olan toplumsal ve kültürel kodların ortaya çıkardığı bir sonuç değildir. İnsani değerlerin yarattığı kent; sonuçları itibariyle en gelişmiş durumuyla meydana gelen ve kurallar manzumesiyle oluşan etik bir insan birlikteliğini ortaya koyar.

DPT'nin 1996–2003 yılları arasında, ülkemizdeki farklı kentlerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerini belirleyen çalışmasında; Diyarbakır'ın 1996'da 57'nci sırada olan konumu, 2003'de 63'nci sıraya düşmüş ve değişim %-3.57 olarak belirlenmiştir(Kurmuş, 2006: 12). Bölgesel iç göçün mağdurları; Diyarbakır başta olmak üzere bölge kentlerini çok boyutlu olabilen yeni sorunlarla yüz yüze bırakmıştır. Diyarbakır'ın çöküntü bölgelerinde barınmak zorunda kalan insan kümeleri; salt iş bulma sorunlarıyla karşı karşıya kalmamışlardır. Barınma, bir yerlere sığınma, sağlık, eğitim ve kente uyum gibi sorunlar; Diyarbakır'ı sarmalayan bir olguya dönüşmüştür.

Kentsel değişimlere bütüncül bir perspektifle baktığımızda, kentleşme salt coğrafi bir genişleme olmayıp; aynı zamanda çetrefilli bir döngünün yıkıcı bir şekilde insan yaşamını örselemesi, beraber olabilme duygusunu zayıflatması ve de tarımsal yaşamın doğal halinden uzaklaştırılmasına sirayet eden bir serüveni açıklamaktadır(Bookchin, 1999: 9–11). Diyarbakır'a gelmek zorunda kalan göç mağdurları, tarım ve hayvancılık gibi etkinliklerde deneyimli olmaları nedeniyle; sanayi, kalifiye iş alanları ve hizmet sektöründe iş bulabilmeleri neredeyse olanaksız bir hale gelmiştir. Bu insanların sığındıkları kentler; yaratılan belirsiz iş ortamı içinde en kötü işlerde bile çalışma fırsatına sahip değiller. Göç edenlerin kentte geçerli bir mesleğe sahip olamamaları; aile ortamının insani ölçülerde var olma nedenini büyük ölçüde sekteye uğratmaktadır. Göç edenlerin kendi toplumsal gruplarıyla geliştirdikleri sosyal ilişkilerin kendi döngüleri etrafında içe kapanması ve toplumun diğer katmanlarıyla tecrit edilmiş bir şekilde yaşamak zorunda kalmaları; gelir elde etmedeki kanalların önünü kapatmıştır.

Bu makalenin yazarı tarafından 2005 yılında yayınlanan bir araştırmasında; Diyarbakır 450 Evler Bölgesi'nde yapılan bir ankete katılan 245 kişiden hiç birisinin, pastane, spor

salonu, çocuk oyun bahçesi ve lokantaya uğramadıkları belirlenmiştir. Ancak katılımcıların büyük çoğunluğu açık alanlar ile çarşı-pazar gibi yerlere uğradıklarını ifade etmişlerdir (Sami, 2005: 106–108). Göçün toplumsal yapıda yarattığı bellek yitimi, geleneksel değerlerin silikleşmesi ve hatıraların terk edilen yerlerde bırakılmak zorunda kalınması; yeni sakinleri kentin yaşam alanlarından öteleyerek kendi içlerine kapanmalarına neden olmuştur. Yığınlar; iradeleri dışında ortaya çıkan göçle yüzleşince, kentin/kentlerin onlara bir şey veremeyeceği gerçeğini anlamaları çokta uzun sürmemiştir. Bireylerin içlerinde taşıdıkları özlemler ile bu özlemlere cevap verebilecek olanakların kent ortamında yok olması; insanların manevi dünyalarında derin yıkımlara neden olmuştur.

Bir kentin içinde yoğun olarak yaşanan intihar, akıl ve ruh hastalıklarının belirgin bir şekilde ortaya çıkması; aşırı boyutlu bir nüfus yığılmasıyla ilintilidir(Bayhan, 2006). Güneydoğu Anadolu Bölge kentlerinde göç sonrası yaşanan intihar vakaları; ülke ortalamasının çok üzerindedir. Diyarbakır'a komşu olan Batman'da yaşanmakta olan intihar(lar) ve parçalanmış aile dramları; geleneksel toplumsal yapının vuku bulan iç göç ve şiddet sarmalı tarafından örselenmiş durumunu ortaya koymaktadır. "*Körlüğe, sağırlığa, vahşet kıskırtıcılığına, milli reflekslere ve her türlü karanlık/insanlık hallerine kader demeye yatkınız*"(Türker, 2007: 8) kabulünü benimseyen bir toplumuz. Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde yeterince sağlık hizmetlerinden yararlanılmaması nedeniyle, her gün onlarca bebek ölüm vakalarının yaşanması; insanımıza duyduğumuz değeri ortaya koymaktadır. Dünya standartları üzerinde yaşanan bebek ve anne ölümleri; ülkemizi insani yaşam kalitesi açısından 92'nci sıralarda yer almasına neden olmaktadır(Altan, 2007). Doğru sayılarını bilmediğimiz göç mağdurlarının ülkemizin farklı kentlerine nasıl ve neden savrulduklarını veya göç yoksullarının Karadeniz Bölgesi'nde fındık toplamaya giderken trafik kazaları nedeniyle hayatlarından olduklarını hiçte merak etmiyoruz. Ülkemizin kara yollarında yaşanan ölümleri; kaderin bir tecellisi olarak yorumlayıp, kamyon kasalarına doluşan insanların hikâyelerini anlamadan; TV ekranlarında iyi şoför olmanın faydalarını tartışa duruyoruz. Rousseau; "*insanların sahip oldukları bilgiler içinde en fazla yararlı ve en fazla ilerlemiş olanı, insan hakkındaki bilgi gibi görünüyor*" (Rousseau, 2004: 75) der. Bu genel açılıma karşın; 15–20 yıl içerisinde cereyan eden göç, şiddet ve terör hikâyeleri dışında; göçün sonuç olarak ortaya çıkardığı gerçekler hakkında ne yazık ki az sayıda yapılmış çalışmalara sahibiz.

Birleşmiş Milletler'in(BM) ülke içinde yerinde edilmeye ilişkin yol gösterici ilkeleri içinde yer alan tanımlarına göre; "*zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli*

*yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslar arası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplara”, buldukları ülke içinde yaşadıkları bölgede yerinden edilmiş kişiler olarak tanımlar.*

Ülkemizde farklı kaynakların yayınladığı göç verilerinin yanında; OHAL Bölge Valiliği'nin yayınladığı bir raporda 905'i köy ve 923'ü mezra olmak üzere toplam 3 bin 428 yerleşim alanlarından yaşayan 401 bin kişinin zorunlu göçe maruz kaldığı belirtilmektedir. Resmi makamların zorunlu göçe maruz kalanların sayısal verileri hakkında çelişkili rakamlar vermiş olmalarına rağmen; bu rakamların 2 milyonu aşan bir sayıda olduğu telaffuz edilmektedir (Sevim, 2000: 92). Başka bir kaynak ise; OHAL Bölge Valiliği'nin açıkladığı verileri referans alarak, OHAL kapsamında ve mücavir alandaki iller ile bazı çevre illerde, 1997 yılı itibarıyla 905 köy ve 2523 mezranın boşaltıldığı ve göç edenlerin sayısının 378335 kişi olduğu ifade etmektedir (TESEV, 2005: 6). HRW (Human Rights Watch) Avrupa ve Orta Asya Bölümü'nde müdür olan Elizabeth Andersen'in 25 Ekim 2001 tarihinde dönemin Başbakanlık Müsteşarı olan Selçuk Polat'a yazdığı mektubun içinde sıralanan 15 maddenin “a” şikkında; “1984 yılından bu yana yerinden edilen insan sayısı hakkında hükümetin şimdiki tahmini nedir”?, “c” şikkında ise, “kaç köy boşaltılmıştır”? gibi sorunların cevabı istenilmektedir. Andersen mektubunda; OHAL sınırları içinde ya da OHAL Bölgeye mücavir illerde, 378335 köylü, 820 köy ve 2345 mezranın boşaltıldığını dile getirmektedir. Ancak; Meclis Göç Komisyonu 1988 yılında hazırladığı raporda OHAL Bölge Valiliği tarafından sağlanan istatistik bilgilerin sorunlu olduğunu belirtmiştir. O dönemde komisyon başkanı ve milletvekili olan Haşim Haşimi; zorunlu göç mağdurlarının 1 milyondan fazla olduğunu tahmin ettiklerini ifade etmişlerdir (Andersen, 2001).

Göç mağdurlarının Diyarbakır ve Türkiye'nin öteki kentlerinde (Mersin, Adana, İzmir, İstanbul, Antalya) yaşamlarını idame ettikleri yerleşim alanlarının büyük çoğunluğunu “gecekondu semtleri” olarak tarif etmek mümkün değildir. Göçe maruz kalanların büyük çoğunluğunun içinde yaşadıkları mekânlar salt barınmanın ötesinde bir işlev görmemektedir. Bazen bir konutu veya konut benzeri bir yeri birden fazla ailenin paylaştığı bilinen bir gerçektir. Diyarbakır Suriçi Bölgesi veya kent çeperindeki gecekondu bölge evlerinde ikiden fazla ailenin beraber yaşaması olağan bir sonuç olarak görülmektedir. Göç mağdurlarının yaşamları; “gecekondu” yaşamının ötesinde “dışlanmayı” çağrıştıracak bir şekilde, yoksul



yaşam koşullarının egemen olduğu kalabalık bir nüfusla beraber yaşamaya mahkûm edildiği yerlerdir.

Kentin bozulan, sosyal, kültürel ve ekolojik yapısından kendilerini soyutlamak isteyen yerleşik kentliler; kendilerine kent çevrelerinden güvenli mekansal ve kültürel siteler oluşturmaktadırlar(Bayhan, 2006). 1990'larda yoğun olarak artan kitlesel göçün akabinde Diyarbakır'da meydana gelen çarpık ve kuralsız kentleşme; bireylerin iç dünyalarında yarattığı manevi çöküntüyle birlikte, işsizlik, gelir dağılımında eşitsizlik, sosyal tabakalar arası dengesizlik, cemaatleşme, şiddet-suç ilişkisi, mekânsal ve kültürel içe kapanmalar şeklinde ortaya çıkmıştır.

Köyden kente göç edenlerin kendi hayat alanlarını tanzim etmeleri bağlamında; bir sonuç olarak ortaya çıkan gecekondu gerçeği, insanlar için bir zamanlar çözüm olabilmekteydi. Gecekondu geçici bir mekânsal çözüm getirmiş olmalarının yanında, Türkiye'ye isnat edilen kentleşme hareketinin ikincil bir parçasıdır. Son 15–20 yıl içerisinde yaşanan göç veya zoraki göç; daha önceleri yaşanmış olan göç deseninden farklı bir gerçeği bize göstermektedir. Kırsal bölgelerden kentlere gelen insanlar, kendi kafalarında yaşamlarını idame edebilmek için bir öngörülerini vardı. Kent ortamında mekânsal bir barınağa duydukları özlemlerini bir gecekondu yaparak hayallerini gerçekleştirme fırsatını bulabiliyorlardı. Ancak zorunlu göç nedeniyle Diyarbakır gibi kentlere göç edenlerin kafalarında; gittikleri yerler için tahayyül edebilecekleri bir düşünceleri yoktu. Çünkü kentin yeni sakinlerini hayata bağlayan maddi ve manevi olan her şeylerini daha önce yaşadıkları yerlerde bırakmak zorunda kalmış olmaları sebebiyle; kentlerin varoşlarına sığınabilmenin ötesinde düşünebilecekleri bir zamana fırsatları hiç olmamıştır.

## **2.1. TOPLUM VE KÜLTÜREL YAŞAMDA AYRIŞMA/ÇÖZÜLME**

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarihi ve siyasal anlamda önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır; nüfus çekim merkezi olma potansiyelini bölgesel iç göçle fazlasıyla ortaya koymuştur. Bölge coğrafyasının çekim merkezi konumunda olması sebebiyle; yerleşim alanlarını terk etmek zorunda kalanların ilk yöneldikleri kentlerin başında Diyarbakır gelmektedir. Var olan sorunlarla birlikte, plansız ve öngörüsüz göçün beraberinde getirdiği eğitim, sağlık, kadının toplumsal konumu, kültürel ayrışma, barınma ve konut sorunları; kentsel anlamda kontrol edilemez bir yapıya dönüştürmüştür.

Mart-Nisan 2006 yılında Diyarbakır’da yaşanan olayların ortaya çıkmasını belirleyen olgu; bölgede yaşanmış zorunlu göçün yıllar sonra kentler üzerinde yarattığı toplumsal ayrışmanın bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bu şiddetin yarattığı kaosu vahameti; zorunlu göçün nelere gebe olabileceğinin en iyi göstergesi olsa gerek. Kentte yaşanan kargaşa ve şiddetin baş aktörlerinin çocuklardan teşekkül etmiş olması; göçün yarattığı sosyal, ekonomik, eğitim ve kentsel ayrışmanın Diyarbakır’da hangi sonuçlara varabileceğini acı bir şekilde bize göstermiştir. Zorunlu göçün yenilmişleri, yerinden yurdundan koparılmanın vermiş olduğu “yaşama tutunabilme hüsranı” ve yığınların var olabilme iradeleri; göç sonrası kuşaklar nezdinde kentin yaşamına şiddet ve kargaşa olarak yansımıştır. Hayatlarında topyekûn yenilgiye uğramış olan bu insanların sosyal yaşam alanında başvurduğu çare(ler) arasında; kent yaşamı içinde olağan hale gelen gasp, uyuşturucu ve fuhuş gibi vakaların üstü örtük olarak yaratılan korkusu var.

Ülkemizde bir dönem egemen olan gecekondu veya çöküntü bölgeleri; ekonomik kalkınma ve sanayileşmenin makineye dayalı tarımdaki değişmelerin ve mesleki yetersizliğinin bir yan ürünü olarak görülmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde terör ve şiddet sarmalıyla birlikte ortaya çıkmış olan zorunlu göç olgusu; yukarıda tariflenen gerçeğin aksine bir sonuç yaratmıştır. Zorunlu göçe maruz kalanların mesleki kıtlıklarını göçün bir sonucu olarak görmek çokta inandırıcı gelmemektedir. Ekonomik ve sosyo-kültürel dünyalarını sarmalayan kırsalda mütevazı bir hayat sürmüş olan bu insanlar; kentlerin devasa katmanları arasında aile yapıları örselenerek, kentlerin dört bir yana savrulmaya mahkûm bir hale getirilmişlerdir. Büyük aile yapısına sahip bu insanlar, kentlerin uzayıp giden sarmalı içinde parçalanırken; eğitim, sağlık ve aidiyet gibi kavramlar gündelik yaşamları içinde silikleşen değerlere dönüşmüştür.

1998 yılında İstanbul’da yapılan kültür politikaları sempozyum açılışında konuşan dönemin başbakanı; ülkemizdeki kültür politikalarının önemini belirtmek için ünlü Çek yazarı Milan Kundera’dan bir alıntıyı şöyle ifade eder: “*Bir halkı tasfiye etmenin ilk adımı onun belleğini silmektir. Kitaplarını, kültürünü, imha et sonra başka birilerinin yeni kitaplar yazmasını, yeni bir kültür imal etmesini, yeni bir tarih icat etmesini sağla. Çok geçmeden bu ulus şimdi ve geçmişte ne olduğunu unutmaya başlayacaktır*”(Yılmaz, 2001: 33) gerçeğini o günün seçkin topluluğa haykırmaktaydı. Bir toplumun belleğinde tezahür eden ve onun yaşamında kurallar manzumesi oluşturan kültür; en somut olarak görüldüğü yer, kişinin ailesiyle beraber yaşadığı sosyal çevresidir. Ailenin ontolojisini ortaya koyan ve diğer

toplumların yanında var olmasını idame eden gizil güç; paylaşılan ortak değerlerdir(Gökçe, 1996: 155).

Göç sonrası oluşturulan yeni yaşam çevrelerinde, insanlar kendi yörelerinden pek az veya hiçbir sosyal bağı olmadan bir araya gelen insan gruplarını bir tarafa bırakırsak; göçün aile, akraba ve hemşerilerle dolu, oldukça tanıdık bir çevreye yapılan bir hareket olduğunu iddia edebiliriz. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan göç; var olan sosyal içerikli sorunlarla birlikte yoksulluk, terör, şiddet ve kural tanımamazlığın varlığı da büyük bir etken olarak anlaşılmaktadır. Göçün bireylerin dünyasında tek başına ya da diğerleriyle birlikte gerçekleştirdiği yeni yaşam ortamı; yalnızlık, yoksulluk ve uyum sorunlarıyla baş başa kalma olarak geleceğe aktarılmıştır(Sami, 2005: 19). Ülkemizde yoksulluk üzerine yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı verilere baktığımızda; yoksulluk ve dışlanma süreçlerinin etkileri son 20 yıl içerisinde daha da belirgin bir hale gelmiştir. Özellikle toplumsal ve ekonomik çelişkilerin yoğun olarak yaşandığı büyük kentlerde sosyo-mekânsal ve sosyo-kültürel eşitsizlikler derin bir hal alarak gündelik yaşamın belirleyicisi olmuştur(Sönmez, 2002: 248).

## **2.2. KENTSEL MEKÂNDAN ÖTEKİLEŞME VE YERLEŞİM ÖRÜNTÜLERİ**

Bölgesel iç göç sarmalında toplumsal örüntülerin konuta ve onu sarmalayan çevresine yüklediği dilsel anlam kodlarının iyi okunması, göçü derin anlamda yaşayanların kültürel, sosyal ve inanç eğilimlerinin tutarlı bir düzey skalasında belirlenmesi; gelecekte yapılacak araştırmalara referans olmanın ötesinde, karar verme erkini elinde tutanlara yol gösterici olacaktır. Bölge genelinde önemli bir insan kitlesinin yerleşik hayat bağlarından kopartılarak, onlar için yabancı bir dünya olan kent(ler)in çöküntü bölgelerine gelmek zorunda bırakılmaları; bugünden yarınlara aktarılacak sorunların ayrı bir boyutunu önümüze koymaktadır.

İnsanların terk etmek zorunda kaldıkları mütevazı yerleşik hayatları onlar için var olan bir sürekliliği ve bir arada olmanın gerekliliğini ifade etmektedir. Göç öncesi hayatlarını idame ettikleri çevreyi kendi iç dünyalarıyla birlikte okumaları bir yok oluşa maruz kalırken, göçle birlikte bellekleri yok edilen kentlere savrulmaları; inandıkları değerlerin kifayetsizliğini yüzlerine vurmuştur(Sami, 2006: 31). Türkiye'nin genelinde yoksullukla mücadele teknik olduğu kadar politik içeriği olan bir konudur. Dünyanın birçok ülkesinde, yoksulluk sorun olmaya devam ederken; Malezya 1960 yılında etnik çatışmalar nedeniyle bölünme noktasına gelmiştir. Ancak ülkenin erkini elinde tutan güçler; sorunun farkına

vararak, ekonomik tedbirlerin yanı sıra, bütünlüğü sağlamak amacıyla sosyal entegrasyonu hedefleyen politikalar uygulayan ülkelere en iyi örneği teşkil etmektedir. Yöneticiler soruna yaklaşımda; eşitliği sağlamak, insani ve fiziki yatırımları yapmak amacıyla gerekli görülen alanlarda sosyal devletin gereği olarak müdahil olmuştur(Noman, 1998: 27).

Gecekondu bölgelerinde yoksulluk ve sefalet vardır; ama bu yerleşim alanlarında yaşayan insanların “kültür yoksullukları” vardır denilemez. Onları bir arada tutan değer örüntüleri kuvvetli bir şekilde çalışmaktadır. Gecekondu; sakinlerinin gözünde daha yüksek yaşam standartlarına ve daha tatmin edici bir var oluş tarzına ulaşmayı arzulayan insanların yarattığı anlamları ifade edebilmektedir(Karpat, 2003: 53). Güneydoğu Anadolu Bölge kentlerini sarmalayan göçün meydana getirdiği yerleşimlerin sakinleri, gelecek için umut edebildikleri bir rüyaları olmadığı gibi, onları sarmalayan yalnızlık ve onu meydana getiren yabancılaşma duygusu; geleceklerinin simgesel sermayesini temsil etmektedir.

Yabancılaşma ve gelinen aşamadaki yeni yaşam çevrelerinde ötekileşme; bireyin mutlu olmadığı sosyal çevresinden, onu saran kurum ve ilişkilerden uzaklaşması ve onlara karşı kendini yabancı hissetmesidir (Ergil, 1980: 252). Bölgesel göç; kentlerin toplumsal yapısına olumsuz bir ivme kazandırırken, yerleşimlerin desenleri; yoksul ve zengin semtler şeklindeki keskin çizgilerle ortaya çıkmıştır. Kentlerin deseni; yoksulluk, eğitim hakkından mahrum kalma, sağlık hizmetlerinden istifade edememe, sosyal güvenceden yoksunluk, iş gücü piyasasına yeterince katılamama, işsizlik ve kentsel mekânda ayrımcılığa uğrama şeklinde ortaya çıkmaktadır(Yükseker, 2006b: 216). Diyarbakır’da kentsel sorunları grift bir konuma getiren nedenleri; kentin fiziki suretinde, toplumsal yapının işleyişinde ve yerleşim alanlarında kümelenmiş insanların yüz ifadelerinden anlamak zor olmasa gerek. Kentin görünümünü sarmalayan işsizlik, yoksulluk, barınma, çocuk emeğinin istismarı, aile içi şiddet ve çocuk suçlarındaki büyük artış; toplumsal bir yazığıya dönüşmüştür(Yükseker, 2006a: 156).

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’na(AGİT) üye olan ülkeler kendi vatandaşlarını toplu olarak yaşadıkları yerlerinden etmekten kaçınmak ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşlerini sağlamak konusunda taahhütlerde bulunmuşlardır. AGİT’in yayınlamış olduğu raporda, Türkiye’nin taşıdığı bu sorumluluğu yerine getirmemesine yönelik kaygı ve endişeleri dile getirilmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki şiddet ve terör ortamı nedeniyle yerinden edilmelerin devam ettiğine dair vurgu raporda yer alırken, bölgede yerinden edilmelerin bir diğer önemli nedeninde baraj projeleri olduğu ifade edilmektedir(Kurban, 2006: 104). Dicle Nehri üzerinde yapılmasına karar verilen Ilısu Barajı bir uygarlığı yok edebileceği gibi, binlerce insani yerinden ve yurdundan edecektir.

Türkiye’de barajlar nedeniyle yerinden edilenlerin içinde bulunduğu durumu araştırmak; başlı başına bir çalışmaya konu olabilecek boyuttadır.

Şiddet ve terörün yoğun olarak egemen olduğu yıllarda(1984–1999) kırsal yerleşimlerde yaşamlarını idame eden yüz binler ve kimine göre de milyonlara varan sayıda insan geleneksel ekonomik(tarım ve hayvancılık) yapılarından kopartılmıştır. Köy ve tarım bölgelerinde yaşayan bireyler; onları sarmalayan sosyal bir kontrol mekanizmasının gücü altındalar. Kentleşmenin niteliklerini taşımaktan uzak bu cemaatçi toplum; geniş akrabalık gruplarından, komşuluk ilişkilerinden, aynı din ve mezhebe bağlı bireylerden oluşmaktadır. Toplumsal yaşamın kurallarını ve sosyal normların gücünü; geleneksel ilişkiler sağlamakta ve bunların doğruluğundan hiç kimse şüphe duymamaktadır. Oysa kırsal köklerinden koparılmak zorunda kalan binlerce insan; bugünün kent ortamı içinde bunların hiç birini yaşama ve görme şansına sahip değildir.

Diyarbakır kent ölçeğinde göçün kaçınılmaz çaresizliğini somuta indirgeyen gerçeğin özünde; köklerinden koparılmanın yarattığı yoksulluk, dışlanma ve toplumsal küme içinde tutunamama olgusu belirleyici olmaktadır. Bireysel yabancılaşmanın toplumsal ilişkiler ağı içinde yarattığı güçsüzlük, güven duygusundan eksiklik, yeni çevreye tutunamamanın ortaya çıkardığı anlamsızlık ve değer çatışmaları; bireyin psikolojik dünyası üzerinde tahrip edici bir sonuç yaratabilmektedir (Sevim, 2000: 41). Zorunlu göç veya yerinden yurdundan edilme; sadece siyasi, kültürel, hukuki, sosyal ve ekonomik sonuçları olan bir olgu değildir. Bu olgu bireylerin ve toplumsal grupların maddi ve manevi dünyalarını derinden etkilemektedir (Aker, 2006: 60).

### 3. SONUÇ

Terör ve şiddet olgusuyla birlikte bölgede yaşanagelen irade dışı “iç göç”; bölge kentleri arasında Diyarbakır’ı barınma ve bir yerlere sığınma talebinin ötesinde etkilemiştir. Göçün tahminlerin ötesine varan bir boyutta Diyarbakır üzerine odaklanması; var olan kentsel dengeleri ve sosyal yaşamı her boyutuyla çalışamaz bir yapının içine sokmuştur. Genel bir yaklaşım odağında, çok nitelikli sorunları çözmede başvurulan yöntem ve algılama; kırsal bölgelerin boşaltılması şeklinde gelişmiştir. Diyarbakır ve benzeri kentlerin çöküntü bölgelerini sarmalayan göç mağdurlarını geldikleri yerlere geri dönmelerini sağlamak için yapılan çalışmaların çok yerinde olduğu gerçeğini hiçbir kimse yadsımamaktadır. Zira sorunsalın çerçevesini oluşturan nedenler; toplumsal, ekonomik ve kültürel anlamda bir

berraklığa kavuşturulamamış olması, var olan duyarlı çabaları sekteye uğratmaktadır. Ancak kentlerin varoşlarından ayrılmayıp, yaşadıkları yerlerde tutunmaya çalışan insanların ekonomik düzeydeki yoksunlukları; var olan bu sorunları daha da derinleştirmektedir. Diyarbakır gibi kentlerin sosyal, kültürel ve barınma sorunları; güncel söylemlerin ötesinde bir derinliğe sahiptir. Bu kentin bir yok olma süreciyle yüzleşen değerlerinin sorgulanması gerçeği, ortaya çıkan sorunlarla birlikte karar verme erkini elinde tutanların önünde sorun olabilme özelliğini hala korumaktadır.

Kentsel kimlik ve bununla bağlantılı olarak konut, sosyal dışlanma, uyumsuzluk, yoksulluk gibi sorunlar; ülkemizin yıllardan beri var olan bir gerçeğin parçasıdır. Bu gerçeklerin ötesinde, Diyarbakır'da göçle birlikte sorun olarak belirginleşen konut, eğitim, sokak çocukları, sağlık, yasal olmayan imar uygulamaları ve göç tahribatına yönelik vurdumduymazlıklar; kentin birer sosyal simgesi olma özelliklerini hala muhafaza etmektedir. Ülkemizde konut ve yerleşim sorunsalını belirleyen sarmalın içinde; Diyarbakır kentinin çok farklı boyutlarda bir takım gerçekler arz ettiği muhakkaktır. Bölgede uzun yıllar süren şiddet ortamından dolayı; sayıları yüz binlerle ifade edilenlerin, Diyarbakır ve benzeri kent merkezlerine göç etmek zorunda kalmaları, sorunları farklı bir gözle düşünmemizi zorunlu kılmaktadır.

Türkiye yıllardan beri bölgeler arası ekonomik ve toplumsal dengesizlikleri yok etmek için büyük çabalar harcamaktadır. İnsani gelişmişlik düzeyindeki olumsuzluklar; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yansımaları ülke ortalamasının çok üstündedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde işsizlik, geçim sıkıntısı, ekonomik gerilik, eğitim ve sağlık hizmetlerindeki yetersizlik, gelir dağılımındaki adaletsizlik, alt yapı yetersizliği; ülke ortalamasının çok üstündedir.

**KAYNAKÇA**

- Aker, A. T.** (2006). “Ruhsal Süreçler Açısından Zorunlu Göç ve Yerinden Edilme”, *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinde Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, s:60–63.
- Altan, M.** ( 2007). “100 Bebek, İki Anne...”,  
<http://www.stargazetesi.com/yazdir.asp?haberID=112198> (17.02.2007)
- Andersen, E.** (2001). 25 Ekim 2001 Tarihinde HRW Tarafından Yazılan Mektup( O dönemin Başbakan Müsteşarı Olan Selçuk Polat’a) .
- Bayhan, V.** ( 2006). “Türkiye’de İç Göçler ve Anomik Kentleşme”,  
[http://www.sosyologvehbi.8m.com/yeni\\_sayfa\\_10.htm](http://www.sosyologvehbi.8m.com/yeni_sayfa_10.htm) 12.10.2006
- Bayramoğlu, A.** ( 2006). “Güneydoğu Kapısı...”,  
<http://www.yenişafak.com.tr/yazarlar/?i=1084481=Alibayramoğlu> (05.09.2006)
- Bookchin, M.** (1999). *Kentsiz Kentleşme, Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*; Çev.: Burak Özyalçın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Erder, S.** (1998). “Göç ve Kentleşme Sorunları”, *Yoksulluğu Önleme Stratejileri, Sivil Toplum Kuruluşları Diyaloğu*, 29–31 Mayıs 1997, Diyarbakır. TESEV Yayını, İstanbul, s:233–236
- Ergil, D.** (1980). *Türkiye’de Terör ve Şiddet: Yapısal ve Kültürel Kaynakları*, Turhan Kitapevi, Ankara.
- Gökçe, B.** (1996). *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınları, Ankara.
- Guterres, A.** (2007). “Göç Halindeki İnsanlık”, *Radikal Gazetesi*, 8 Aralık 2007, s:11
- Karpat, K. H.** (2003). *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm*; A. Sönmez(Çev.), İmge Kitabevi, İstanbul.
- Keyder, Ç., Üstündağ, N.** (2006). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Kalkınmasında Sosyal Politikalar”, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler*, TESEV Araştırması, İstanbul, s:90–149.
- Keyman, N. F.** (2007). “Türkiye’de Demokrasi Tehlikede”, *Radikal Gazetesi*, Radikal II, 16 Aralık 2007
- Kurban, D.** (2006). “Türkiye’nin Yerinde Edilme Sorunun Uluslar arası İnsan Hakları Kurum ve Kuruluşlarındaki Yansımaları”, *Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinde Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, s:100–120.
- Kurmuş, O.** (2006). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu İçin Öncelikli Sosyal ve Ekonomik Politika Önerileri”, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler*, TESEV Araştırması, İstanbul, s:12–27.
- Noman, O.** (1998). “Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın Yoksulluk ve Gelişme İşbirliği Perspektifler”, *Yoksulluğu Önleme Stratejileri, Sivil Toplum Kuruluşları Diyaloğu*, 29–31 Mayıs 1997, Diyarbakır. TESEV Yayını, 1998, İstanbul, s:27–29.
- Rousseau, J. J.** (2004). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, R. Nuri İleri(Çev.), SAY Yayınları, İstanbul.

- Said, E.** (1990). "Reflection On Exile", R. Ferguson, M. Gever, T. T. Minha-ha & C. West[der.], *Out There, Marginalization and Contemporary Cultures*, Cambridge, Mass.: MIT Pres, s:357-363.
- Sami, K.** (2005). *Diyarbakır'da Konut Tipi ve Konut Çevrelerinin Kültürel/Toplumsal Boyutları: Yeni Yerleşimler İçin Öneriler Oluşturma*, DÜAPK, PROJE KOD NO: DÜAPK-01-MF-437, Diyarbakır.
- Sami, K.** (2006). "GAP Bölgesi'nde Belleğini Yitiren Kentl(ler): Bölgesel İç Göçün Yarattığı Konut ve Yerleşim Sorunları; Diyarbakır Kent Örneği", *Diyarbakır 1.Uluslararası Sur İçi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 20-22 Nisan 2006, Editörler: K. Sami, F. Suvari; Diyarbakır, s:31-38.
- Sami, K.** (1999). *Güneydoğu Anadolu Projesi'nin(GAP) Uygulanmasıyla Diyarbakır'da Ortaya Çıkacak Konut Gereksinmesi İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Yayın No: 7, İstanbul.
- Sevim, Y. Ö.** (2000). "Terör Nedeniyle Elazığ'a Göç Edenlerin Sorunları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ.
- Sönmez, İ. Ö.** (2002). "Yoksulluğu Sürekli Kılan Faktörler Üzerine Gözlemler: İzmir Kent Merkezi Tarihi Konut Alanı Örneği", *Kentleşme, Göç ve Yoksulluk*, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Editör: A. A. Dikmen, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- TESEV, Rapor.** (2005). "Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri", İstanbul, s:1-28.
- TMMOB.** (2003). "Zorunlu Göç Raporu", TMMOB İnsan Hakları Komisyonu, Ankara.
- Yılmaz, M.** (2001). *Türkiye'deki Kültür Politikaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2. Basım, S: 31-33, İstanbul.
- Türker, Y.** (2007). "Mevsimlik Köleler", Radikal II, 12 Ağustos 2007
- Yılmazçelik, İ.** (1995). *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Yükseker, D.** (2006a). "Diyarbakır'da Yerinden Edilme Sorunu: Geri Dönüş, Kentsel Sorunlar ve Tazminat Yasası'nın Uygulamaları", *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinde Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, s:144-172.
- Yükseker, D.** (2006b). "Yerinden Edilme ve Sosyal Dışlanma: İstanbul ve Diyarbakır'da Zorunlu Göç Mağdurlarının Yaşadıkları Sorunlar", *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinde Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, s:216-233.